

המאזים

א

רק לעתים נדירות חש הפסיכואנאליטיקאי את הדחף לעיונים אסתטיים. ויצר זה גם אינו מתעורר בו כשאין אנו מצמצמים את האסתטיקה ומגידירים אותה כתורת היפה בלבד, אלא מתארים אותה כתורה בדבר איכויות הרגשתנו. הפסיכואנאליטיקאי פועל ברבדים אחרים של חיי-הנפש ואינו מרבה לעסוק ברחשי-הרגש, שהם על-פי רוב נושאי האסתטיקה, רחשי-רגש בלומי-מטרה, מעומעמים, ותלויים במערכות-לוואי למכביר. אמנם פה ושם יקרה, כי הוא חייב להתעניין בתחום מסוים של האסתטיקה, אך זהו בדרך-כלל תחום צדדי, שהספרות האסתטית המקצועית הוניהה אותו. ה"מאזים" [das "Unheimliche"] הוא תחום כזה. אין ספק שהוא מכלל המבעית, מעורר החרדה והמגור, וכמו-כן דבר ודאי הוא, כי מלה [גרמנית] זו לא תמיד משתמשים בה במשמע שניתן לקביעה חדה, וכך היא נמצאת על-פי רוב זהה למעורר-החרדה בכלל. בכל זאת מותר לנו להניח, כי יש כאן גרעין מיוחד, המצדיק את השימוש במלת-מושג ייחודית. רצוננו לדעת, מה הוא גרעין משותף זה, המאפשר לנו להבחין בתוך מכלול המפחיד איזה דבר "מאזים".

והנה בנושא זה אין אנו מוצאים כמעט כלום בתיאוריה המפורטים של האסתטיקה, שבכלל היא מבכרת לעסוק בסוגי הרגש היפים, הנהדרים, מושכי-הלב, היינו החיוביים, בתנאיהם ובעניניהם שהם מעוררים, תחת לעסוק בסוגי הרגשות המנוגדים להם, הדוחים, הכאובים, בספרות הרפואית-הפסיכולוגית מכיר אני רק את המסה האחת של א' יאָנטש, מסה רבת-תוכן, אך לא ממצה. אלא שעלי להודות, כי מטעמים שקל לנחשם ושהזמן גרמם, לא נעשו מאמצים יסודיים לחפש אחר הספרות הקשורה בחיבור קטן זה, ביחוד זו שבלשונות זרות, ולכן אני מביא אותו עכשיו לפני הקורא בלי שום תביעה לזכות-ראשונים.

יאָנטש מדגיש בצדק גמור, כי אחד הקשיים המתעוררים בחקירת ה"מאזים" הוא, שבבני-אדם שונים שונה מאוד מידת הרגישות לאיכות-רגש זו. יתר על-כן: הכותב על תחום-מחקר חדש זה נאלץ להאשים את עצמו בקהות-רגש מיוחדת בנושא זה, שבו היתה יאָה דווקא אנינות-רגש גדולה. זה זמן רב לא קוּוה ולא הכיר דבר שהיה עושה בו רושם "מאזים"; שומה עליו תחילה להשים את עצמו באותו מצב רגשי, לעורר

1. לענין הפסיכולוגיה של המאזים, שבעון פסיכיאטרי-נאורולוגי 1906, מס' 22 ו-23.

בעצמו את עצם האפשרות של מצב רגשי כזה. ברם, קשיים מן הסוג הזה קיימים בעצמה רבה גם בתחומים אחרים של האסטיטיקה, ואין אנו צריכים משום כך להתיימשך מלמצוא מקרים, שבהם אותה תכונה מפוקפקת תוכר על-ידי הרוב ללא ערעור.

ועתה אפשר לכתוב בשתי דרכים: לבדוק מה משמעות שיקעה התפתחות הלשון במלה "מאויים", או ללקט מה הוא בבני-אדם ובעצמים, ברשמי-חיים, בחיות ובמצבים הדבר שמעורר בנו את הרגשת "המאויים", ולגלות את אפיו הנסתר של "המאויים" מתוך התכונה המשותפת לכל המקרים הללו. אגלה מיד, כי שתי הדרכים יוליכונו אל תוצאה אחת והיא, שהמאויים הוא אותו סוג של תופעה מפחידה, שיסודה במוכר, בנהיר משכבר. כיצד הדבר נעשה אפשרי, באילו תנאים המוכר נעשה מאויים, מעורר פחד, דברים אלה יתבררו מהמשך דבריני. אעיר עוד, כי בדיקה זו באמת נעשתה על סמך לקט של מקרים בודדים, ורק אחרי-כך מצאה אישור למסקנותיה בעדותו של שימוש-הלשון. אך בתיאור הדברים כאן אלך בדרך ההפוכה.

המלה הגרמנית "unheimlich" [un-heimlich] היא לפי כל הנראה היפוכה של: heimlich, heimisch, vertraut [חשאי, ביתי, נהיר], ומתבקשת המסקנה, כי משהו הוא "מאויים", דווקא משום שאינו מוכר ורגיל. פשיטא שלא כל דבר שהוא חדש ולא-רגיל הוא מעורר-אימה. היחס אינו ניתן להיפוך. אפשר לומר רק זאת, שמה שיש בו מן החידוש, עלול בנקל להיעשות מעורר-פחד. קצת דברים שיש בהם מן החידוש מעוררים אימה, אך בשום פנים לא כל דבר חדש. החדש והלא-רגיל צריך שיצטרף אליו עוד משהו שיעשה אותו "מאויים".

יאנטש הגיע במחקרו אל זיקת ה"מאויים" לחדש, ללא-רגיל, ובדרך-כלל לא הרחיק לכת יותר. הוא מצא, כי תנאי מהותי להתהוותה של ההרגשה "המאוימת" הוא אי-הבטחון האינטלקטואלי. לפי דעתו, המאויים הוא, בעצם, מה שהאדם אינו מתמצא בו. ככל שגדולה יותר יכולת התמצאותו של אדם בסביבתו, כן יהיה עלול פחות לקלוט רושם של "מאויי-מות" מן העצמים או מן האירועים שבה.

קל לנו לפסוק, כי קביעת סימן-היכר זה אינה ממצה ולכן אנו מנסים לחרוג ממסגרת המשוואה מאויים=לא-רגיל. נפנה תחילה אל לשונות אחרות. אך המילונים שבהם אנו מדפדפים, אינם אומרים לנו הרבה דברים חדשים, ואולי רק משום שאנו עצמנו בעלי לשון זרה. יתר על כן, נדמה לנו, כי בלשונות רבות אין מלה לגוון סגולי זה של מעורר-הפחד.²

2. על הקטעים הבאים אני חייב תודה לד"ר ת' רייק.

לאטינית (לפי ק"א גיאורגאס, מילון לאטיני-גרמני קטן, 1898): מקום מאויים — locus suspectus; לעת-לילה מאוימת — intempesta nocte.

יוונית (מילונים של רוסט ושל שאַנקל): lesénos — היינו זר, מזור. אנגלית (מתוך המילונים של לוקס, באַלוא, פליגל, מיוּרֶאֶסֶאֶנְדֶאָרְס): uncomfortable, uneasy, gloomy, dismal, uncanny, ghastly, על בית: haunted, על אדם: a repulsive fellow. צרפתית (זאָקסֶוּיֶלֶאָט): inquiétant, sinistre, lugubre, mal à son aise.

ספרדית (טולהאוזן, 1889): sospechoso, de mal aguero, lugubre, siniestro.

נראה שאיטלקית ופורטוגאלית מסתפקות במלים, שאנו היינו מגדירים אותן כתיאורי-עקיפין. בערבית ובעברית התיבה "unheimlich" זהה למלים: דמוני, מזווע.

נחזור איפוא אל הלשון הגרמנית. במילון הלשון הגרמנית של דניאל סאנדאָרס משנת 1860 אנו מוצאים נתונים אלה בענין המלה heimlich. [כאן באה במקור הגרמני מובאה ארוכה מתוך המילון של סאנדאָרס, שלא ראינו תועלת בתרגומה. — העורך.]

הדבר המעניין ביותר במובאה ארוכה זו הוא, כי בין גוני המשמעות הרבים של המלה הקטנה heimlich מצוי גם אחד, שהוא חופף את ניגודו: heimlich נעשה unheimlich; למשל, בדוגמה שאובכה מדברי גוצ' קוב: "Wir nennen das unheimlich, Sie nennen's heimlich" [אנחנו קוראים לזאת unheimlich; אתה קורא לזאת heimlich]. בכלל, אנו נמצאים למדים, כי המלה heimlich אינה חד-משמעית, אלא שייכת לשתי ספירות מוצגים, שאמנם אינן מנוגדות זו לזו, אך הן זרות למדי אחת לחברתה, לספירת המוצגים של המוכר, הנעים, ולספירת המוצגים של הנסתר, החבוי. Unheimlich אינו משמש אלא כניגוד למשמע הראשון ולא גם למשמע השני. אין מילונו של סאנדאָרס משכילנו, אם אין אנו צריכים להניח קיומה של זיקה גנטית בין שני המשמעים האלה. לעומת זאת הוא מסב את דעתנו על הערה של שאַלינג, האומרת על תוכנו של המושג unheimlich משהו חדש לגמרי, שלא היינו מוכנים לו כלל. הוא אומר, כי unheimlich הוא כל דבר שהוא סוד, שראוי לו להישמר בסתר ושיצא מתוכו.

קצתם של הספקות שנתעוררו כאן מתלבנים בנתונים של המילון הגרמני של יעקב ווילהלם גרים, לייפציג, 1877. [כאן באה מובאה ארוכה מן המילון שאינה ניתנת לתרגום. — העורך.]

הווי אומר: heimlich היא מלה שמשמעה יוצא לצד איזו דו־ערכיות, עד שהיא מתמוגגת לבסוף עם היפוכה: unheimlich. unheimlich הריהו איזה סוג של heimlich. הבה נצרף יחד מימצא זה — שלא נתלבן עדיין עד תומו — עם הגדרה שהגדיר שאַלינג את המלה unheimlich. מתוך בדיקה מפורטת של מקרי ה־unheimlich נבין רמיזה זו.

ב

עכשיו שאנו באים למיין את בני־האדם ואת העצמים, את הרשמים, את האירועים ואת המצבים, העשויים לעורר בנו ביתר שאת וצלילות את הרגשת ה"מאויים", מסתבר כי צורך ראשון הוא לנו לבחור בדוגמה מוצ־לחת ראשונה. א' יאנטש הבליט כמקרה מובהק את "הספק בהנפשתו של יצור חי לכאורה ולהיפך, את הספק, אם בעצם דומם אין נשמה"; הוא הסתמך על הרושם שטובעים בנו דמויות־שעווה, בזכות מעשה־חושב ואוטומאטים. לכאן צירף גם את המאויים שבהתקף מחלת־הכפיון ושבגילויי טירוף־הדעת, לפי שהם מעוררים בצופים תחושות עמומות בדבר תהליכים אוטומאטיים — מיכאניים — שאולי מסתתרים מתחת לתמונה הרגילה של ההנפשה. אף כי אין אנו משוכנעים שכנוע גמור בהסבר זה של המחבר, רוצים אנו להסמיך לו את חקירתנו שלנו, משום שהוא הזכיר לנו בהמשך חיבורו משורר אחד, שהצליח מאין כמוהו ביצירת רשמים מאויים.

"אחד הלהטים הבדוקים ביותר להעלות רשמים מאויים קמעה בכוחם של סיפורים", כותב יאנטש, "יסודו בכך, שמניחים את הקורא תוהה מתוך אי־ודאות, אם דמות מסוימת היא אדם או אוטומאט, והדבר נעשה באופן שאי־ודאות זו אינה נהפכת במישרים לנקודת־מוקד של תשומת־לבו, כדי שלא יתעורר לחקור בענין מיד וללבנו, שהרי על־ידי כך יהיה אותו אָפקט רגשי נעלם בנקל. אָט"א הופמאן בפרקי־הזיותו הסתייע כמה וכמה פעמים בתמרון פסיכולוגי זה ברוב הצלחה."

הערה זו, שהיא ודאי נכונה, מכוונת קודם־כל לסיפור "איש־החול", ב"מחזות־הלילה" (כרך שלישי במהדורת גריזאָבאך של כל כתבי הופמאן); דמות הבובה אולימפיה הגיעה מסיפור זה אל המערכה הראשונה של האופרה "סיפורי־הופמאן" לאופנבאך. אך עלי לומר — ואני מקווה, כי רוב קוראי הסיפור יסכימו עם דעתי — כי המוטיב של הבובה אולימפיה, הנראית כאילו יש בה חיים, אינו בשום פנים המוטיב היחיד שיש לתלות בו את רישומו המאויים מאין־כמוהו של הסיפור. יתר על כן: אין הוא אפילו אותו מוטיב שיש לייחס לו רושם זה בעיקר. אף אין רושם זה מקבל חיזוק דווקא מן העובדה שהמשורר עצמו מטה את פרשת אולימפיה

קצת לצד הסאטירה והוא משתמש בה כדי ללגלג על הערכת־היתר־מתוך־אהבה שנתפס לה אותו בחור צעיר. האמת היא, כי במרכזו של הסיפור עומד גורם אחר, — ואכן על שמו הוא נקרא — והוא שמבצבץ וחוזר ומבצבץ במקומות המכריעים: זהו המוטיב של איש־החול, העוקר עיניהם של הילדים.

הסיפור המופלא פותח בזכרונות ילדותו של הסטודנט נתניאל, אשר על אף אשרו שבהווה אינו יכול לגרש מלפניו את הזכרונות שבלבו על מות אביו האהוב, מוות מחריד שכולו תעלומה. אמו היתה נוהגת בערבים מסוימים להשכיב את הילדים בשעה מוקדמת ולהזהיר אותם: איש־החול בא, ואמנם בכל ערב אשר כזה היה הילד שומע את קול מצעדו הכבד של אורח, שהיה מתייחד כל אותו ערב עם האב. כשהיו שואלים את האם, מה טיבו של איש־החול, היתה טוענת, שהלה אינו קיים אלא כמשל, אבל אומנת אחת ידעה למסור ידיעות ממשיות יותר: "זהו אדם רע, שבא אל הילדים, כשאינם רוצים לעלות על מיטתם, והוא זורק מלוא־הפניו חול לעיניהם, עד שהללו קופצות מראשיהם כשהן שותתות־דם. אחר־כך הוא מטיל אותן לתוך השק ונושא אותן אל חצי־הירה, טרף לוולדותיו, שיוש־בים שם בקן ויש להם מקורים עקומים, כמו לינשופים, ובהם הם מנקרים את עיניהם של תינוקות־האדם השובבים."

אף־על־פי שנתניאל הקטן היה גדול ונבון דיו שלא להאמין בנופך תיאורי־הזוועה של דמות איש־החול, בכל זאת נחרתה בלבו חרדה מפניו. הוא החליט לחקור, מה מראה איש־החול, וערב אחד, כששוב היה צפוי בואו, התחבא הילד בחדר־העבודה של אביו. הוא נוכח להכיר כי האורח הוא עורך־הדין קופאָליוס, אדם נתעב, שהילדים היו נרתעים מפניו כשהיה בא לפעמים כאורח לסעודת־הצהריים. עתה ראה נתניאל, כי קופאָליוס הוא־הוא איש־החול מעורר־האימה. בהמשך תיאורה של תמונה זו אין המשורר נוטע בנו ודאות, אם לפנינו דליריה ראשונה של נער טרוף־חרדה או דין־וחשבון, שיש לראותו כממשי בתוך ההוויה המתוארת בסיפור. האב והאורח מתעסקים בגחלים בוערות שבאָח. הילד היושב ומאזין במחבואו שומע את קופאָליוס קורא: "הב עיניים! הב עיניים!", הוא פורץ בזעקה ומתגלה. קופאָליוס תופס אותו ורוצה לזרות על עיניו גרגרים לוהטים מן האש, על מנת להטיל את העיניים אחר־כך על האָח. האב מבקש על עיני הילד וקופאָליוס נענה לו. בעלפון עמוק ובמחלה ממושכת מסתיימת החוויה. מי שמחליט בנפשו לקבל את הפתרון השכלתני של חידת איש־החול, לא יוכל להתעלם בהוויה זו של הילד מן ההשפעה הנמשכת והולכת של אותו סיפור של האומנת. גרגרי־אש לוהטים נועדו עתה להיזרות בעיני הילד במקום גרגרי־חול, ובשני המקרים כאחד על

מנת שהעיניים יהיו קופצות מחוריהן. לתקופת השנה, כששוב בא איש החול לביקור, נהרג האב בהתפוצצות בחדר-עבודתו. עורך-הדין קופאליוס נעלם מן המקום בלי להניח עקבות.

הסטודנט נתניאל מדמה להכיר את דמות-האימים של ילדותו כשהוא נתקל בעיר-האוניברסיטה באופטיקאי איטלקי נודד, ג'וזפה קופולה, המציע לו לקנות בארומטרים והמוסיף לאחר סירובו של נתניאל: "אי, לא שום מד-אור, שום מד-אור! — יש לי גם עיניים יפות — עיניים יפות." רגש הפלצות של הסטודנט פג מעט, משמתברר, כי העיניים שהוצעו לו אינן אלא משקפיים תמימים. הוא קונה מקופולה משקפת-כיס ובה הוא משקיף אל דירתו של הפרופסור ספאלאנצאני שממול, שם הוא רואה את בתו אולימפיה, שהיא יפה אך שתקנית וחסרת-תנועה בצורה שכולה מס-תורין. עדימהרה הוא מתאהב בה אהבה עזה, עד שהוא שוכח בשלה את ארוסתו הנבונה והמפוכחת. אך אולימפיה היא אוטומאט, ספאלאנצאני התקין בה את המנגנון ושקופולה — איש-החול — קבע בה עיניים. הסטודנט נעשה עדי-ראייה למריבה בין השניים על יציר-כפיהם; האופ-טיקאי מסלק את בובת-העץ, נטולת-העיניים, ואילו המכונאי, ספאלאנצאני, משליך לעבר נתניאל את עיניה השותתות-דם של אולימפיה, המוטלות על הארץ, ואומר כי קופולה גנב אותן מאת נתניאל. הלה שוב אווזו אותו התקף של טירוף, ובדליריה התוקפת אותו מתקשר זכר מות אביו עם הרושם החדש: "הוי — הוי — הוי! — מעגל-אש — מעגל-אש! טוב, מעגל-אש! טוב ועלו; בובת-עץ, הוי, בובת-עץ נאה, טובי." ותוך כדי דיבור הוא מתנפל על הפרופסור, אביה-כביכול של אולימפיה, ורוצה לחנקו.

משהקיץ נתניאל אחרי חולי קשה וממושך, דומה ששב לאיתנו. הוא אומר לשאת לאשה את ארוסתו שחזר ומצאה. באחד הימים עוברים שניהם בעיר, שמגדל בית-המועצה הגבוה מטיל צל-ענק על כיכר-השוק שלה. הבחורה מציעה לחתנה שיעלו שניהם אל ראש המגדל, בעוד אחיה המלווה את בני הווג נשאר למטה. בהיותם למעלה נמשך לבה של קלארה אל הופעתו המוזרה של דבר-מה שקרב ובא ברחוב. נתניאל מסתכל בדבר זה מבעד משקפתו של קופולה, שהוא מוצא בכיסו, ושוב תוקף עליו הטירוף ובקראו "בובת-עץ, טובי!", הוא מבקש להשליך את העלמה למטה. אחיה, שחש למקום לקול זעקותיה, מציל אותה וממהר אתה לרדת. למעלה רץ מוכה-הטירוף רצוא ושוב וקורא: מעגל-אש, טוב! קריאה שאנו יודעים את מקורה. בין האנשים המתקהלים למטה, בולט עורך-הדין קופאליוס, שחזר וצץ פתאום. יכולים אנו לשער, כי למראה דמותו המתקרבת פרץ טירופו של נתניאל. אנשים רוצים לעלות כדי לרסן את המשתולל, אבל

קופאליוס³ צוחק: "חכו, הוא יירד גם יירד בעצמו." נתניאל נשאר פתאום נטוע על צמדו ובצעקה מהדהדת: "כן, עיניים יפות — עיניים יפות" הוא מפיל את עצמו מעל המעקה. בעוד הוא מוטל מרוסק-גולגולת על מרצפת הרחוב, נעלם איש-החול בתוך המהומה.

תמצית קצרה זו של הסיפור ודאי לא תניח ספק, שהרגשת המאויים דבקה במישרין בדמותו של איש-החול, כלומר במוצג של איבוד-העיניים, וכי אין לרושם זה ולא כלום עם איזו אי-ודאות אינטלקטואלית ברוח הסברו של יאנטש. הספק שלא יכולנו להימנע ממנו לגבי הבובה אולימפיה — הספק אם יש בה רוח-חיים — אינו מתעורר כל עיקר בדוגמה זו של המאויים, דוגמה נמרצת הרבה יותר. תחילה אמנם יוצר בנו המשורר איזו אי-ודאות. לפי שאין הוא מגלה לנו — וודאי לא בלי כוונה — אם יביא אותנו אל עולם-הממש או אל עולם-הזיות אשר יעלה על לבו. כידוע, זכאי הוא לעשות דבר זה או דבר זה, ואם בחר למשל בעולם שרוחות, שדים ולילין פועלים בו להיות בימת חזיון לתיאוריו, כמו שעשה שייקספיר ב"האמלט", ב"מאקבת" ובדרך אחרת ב"סופה" וב"חלום ליל קיץ", אין לנו אלא לקבל את הדין ולנהוג בעולמו המשוער הזה למשך התמכרותנו לחזיונו כאילו היה ממשות. אבל תוך כדי סיפורו של הופמאן נעלם ספק זה. אנו נוכחים לדעת, כי המשורר מבקש שאנו עצמנו נהיה מביטים בעד המשקפיים או בעד המשקפת של האופטיקאי הדמוני, יתירה מזו: אנו חשים, כי אולי הוא עצמו הסתכל בעד מכשיר כזה. הרי סיומו של הסיפור מבהיר לנו, כי האופטיקאי קופולה הוא-הוא עורך-הדין קופאליוס וכן איש-החול כאחד.

"אי-ודאות אינטלקטואלית" אין עיניה לכאן: אנו יודעים, כי המשורר אינו מתכוון להביא לפנינו את יצירי-דמיונו של מטורף, שמאחוריהם אפשר לנו לעמוד על מצב-העיניים לאשורו מתוך עליונות שכלתנית — ורושם המאויים לא פחת כלשהו לאחר הבהרה זו. הרי שהנימוק של אי-ודאות אינטלקטואלית אינו מועיל לנו כלום להבנת רושם מאויים זה. כנגד זה מזכיר לנו הנסיון הפסיכואנליטי, כי אחת מחרדות-הילדים הנוראות היא החרדה מפני הפגיעה בעיניים או מפני אבדן. מבוגרים רבים נשתייר להם פחד זה ואין הם חוששים מחבלה בשום איבר כמו שהם חוששים מפני חבלה בעין. הרי הבריות גם נוהגים לומר, כי אדם ישמור על משהו כעל בבת-עיניו. העיון בחלומות, בהזיות ובמיתוסים הורנו, כי החרדה לעיניים, החרדה מפני העוורון היא לעתים קרובות למדי

3. לענין מקור השם: Coppella = כור-מצרף (הפעולות הכימיות שבהן נספה האב); Coppo = בית-מרבעתה של העין (לפי הערה של מרת ד"ר ראנק).

תחליף לחרדה מפני הסירוס. אף הסתמאותו של הפושע המיתי אָדיפוס אינה אלא בגדר המתקה של עונש הסירוס, שלפי הכלל של מידה כנגד מידה הוא בלבד היה יאה לו. יכולים אנו לנסות ולדחות בדרך-המחשבה השכלתנית את הסברה התולה את החרדה לעיניים בחרדה מפני הסירוס; הרי קל להבין, כי איבר יקר-ערך כמו העין יישמר במידת חרדה שהולמתו. אפשר אפילו להרחיק לכת ולומר, כי שום סוד עמוק יותר ושום משמעות אחרת אינם מסתתרים מאחורי החרדה מפני הסירוס. אבל כשאנו אומרים כך, הרי אין בידנו לבאר את זיקת-החילופים המתגלה בחלום, בהזיה ובמיתוס בין העין ובין איבר-הזכרות, ואין אנו יכולים לבטל את הרושם, כי הרגשה חזקה ועמומה במיוחד מתעוררת דווקא נגד הסכנה של אבדן איבר-המין וכי הרגשה זו היא שמקנה צמצמה יתירה למוצג בדבר אבדן איברים אחרים. ספקותינו האחרונים נמוגים כשאנו למדים מתוך אנא-ליזות בנאורוטיקנים את פרטיו של "תסביך-הסירוס" ועומדים על התפקיד הכביר שנודע לו בחייה-הנפש.

אף לא איעץ לשום מתנגד לתפיסה הפסיכואנאליתית, שיהא מסתמך דווקא על סיפורו של הופמאן בדבר "אישה-החול" כדי למצוא אישור לטענה, שהחרדה לעיניים אינה תלויה בתסביך-הסירוס. שהרי מדוע נקשר כאן קשר אמיץ כלי-כך בין החרדה לעיניים ובין מות האב? מדוע מופיע איש-החול בכל פעם כמשבית האהבה? הוא מטיל פירוד בין הסטודנט האומלל ובין ארוסתו ואחיה, שהוא הטוב בידידיו, הוא הורס את מושא-אהבתו השני, את הבובה היפה אולימפיה, והוא מכריח אותו עצמו להתאבד ברגע שהוא עומד להתקשר ברוב-אפשר עם קלארה שלו, שהוא חזר ומצאה. קיום אלה של הסיפור וכן אחרים לרוב, נראים לנו שרירותיים ונטולי-משמעות, כשאנו מבטלים את הזיקה בין החרדה לעיניים ובין הסירוס, והם נעשים רבי-משמעות, ברגע שאנו מעמידים במקום איש-החול את האב מעורר-הפחד, שמידו צפוי מעשה הסירוס⁴.

4. עיבוד-ההזיה של המשורר לא טרף למעשה את יסודות החומר עד שלא ניתן להחזיר את סדרם הראשון לקדמותו. בסיפור-הילדות מצטרפים האב וקופאליוס לכדי דיוקן-האב, שפורק לשני ניגודים: האחד מאיים בסינוור (סירוס), והאחר, האב הטוב, מבקש על עיני הילד. אותו חלק של התסביך, שההדחקה פגעה בו ביותר, משאלת-המוות כלפי האב הרע, מתואר במותו של האב הטוב, שהאשמה בו נתלית בקופאליוס. לצמד-אבות זה מקבילים בהמשכה של פרשת חייו של הסטודנט, הפרופסור ספאלאנצאני והאופטיקאי קופולה. הפרופסור כשלעצמו הוא דמות מסידרת האבות, וקופולה מזוהה עם עורך-הדין קופאליוס. כשם שעבדו בשעתם יחד על-ידי האב המיסטורית, כך יצרו עתה יחד את הבובה אולימפיה; הפרופסור גם נקרא: אביה של אולימפיה. שותפות כפולה זו מעידה

מכאן שנעזו לומר, כי המאומים שבהופעת איש-החול יסודו בחרדה שבתסביך-הסירוס הילדי, אך משמבצבץ ועולה הרעיון להסתייע בגורם אינפאנטילי שכזה לביאור התהוותה של הרגשת המאומים, אנו באים גם לידי נסיון להביא בחשבון השתלשלות כזו גם לגבי דוגמאות אחרות של המאומים. בסיפור על איש-החול אנו מוצאים גם את המוטיב של הבובה שדומה כי נשמת-חיים שוכנת בה, הלא הוא המוטיב שיאָנטש הדגישו. לפי דעת אותו מחבר, תנאי מעולה ליצירת רגשות מאוימים הוא, שמת-עוררת אי-ודאות אינטלקטואלית, אם עצם הוא חי או דומם, ושמידת דמיונו של הדומם אל החי גדולה יותר מדי. אך דווקא בענין הבובות אין אנו רחוקים, כמובן, מתחום הילדות, אנו זוכרים, כי בגיל הרך של המשחק הילד אינו יודע להבחין הבחנה חדה בין חי ודומם, וכי דרכו לנהוג במיוחד בבובה שלו כאילו היא יצור חי. ולא זו בלבד אלא לעתים אנו שומעים מפי חולָה, שאף בהיותה בת שמונה היתה מאמינה באמונה שלמה, כי אין לה אלא להביט בבובותיה באופן מיוחד, בעין נוקבת ככל האפשר, ומיד יתמלאו רוח-חיים. נמצא, אף כאן אין לדחות בקש את הגורם האי-נ-

עליהם, שהם פיצולים של דיוקן-האב, כלומר: גם המכונאי גם האופטיקאי הם האב של אולימפיה ושל נתניאל כאחד. בתמונת-הבלהות של ימי-הילדות עמד קופאליוס, לאחר שויתר על נטילת עיניו של הפעוט, והסיר ממנו בהברגה את זרועותיו ואת רגליו לשם נסיון, היינו טיפל בו כדרך שמכונאי מטפל בבובה. קו זה, שיצא לגמרי מגדר המוצג של איש-החול, מעלה שוה-ערך נוסף לסירוס. אך הוא מורה גם על הנהות הפנימית שבין קופאליוס ובן-זוגו שלעתידי, המכונאי ספאלאנצאני, ומכין אותנו לפתרון חידתה של אולימפיה. בובה אוטומאטית זו לא תוכל להיות אלא התגלמותו של היחס הנשי של נתניאל כלפי אביו בשחרר-ילדותו. הרי אבותיהם — ספאלאנצאני וקופולה — אינם אלא מהדורות חדשות, גלגולים של צמד-האבות של נתניאל; הודעתו של ספאלאנצאני — דברים שאי אפשר להבינם בלא הסבר זה — כי האופטיקאי גנב את עיני נתניאל (ראה לעיל) כדי לקבוע אותן בראשה של אולימפיה, מקבלת עתה משמעות כראיה לכך שאולימפיה ונתניאל זהים. אולימפיה היא, אם אפשר לומר כן, תסביך שניתק מנתניאל והוא מתייצב כנגדו בדמות אדם; שליטתו של אותו תסביך בו מתבטאת באהבתו הטורדנית חולת-השחר לאולימפיה. רשאים אנו לקרוא אהבה זו אהבה נרקיסטית, ואנו מבינים, כי מי שנתפס לה, מתנכר למושא-האהבה הממשי. אבל אנאליות רבות של חולים — שתכנן אמנם פחות דמיוני, אך ודאי לא פחות עגום מסיפורו של הסטודנט נתניאל — מוכיחות כמה נכונה מבחינה פסיכולוגית העובדה, שהבן המוקבע אל אביו מחמת תסביך-סירוס, ניטלת ממנו היכולת לאהוב אשה.

אָטא הפמאן נולד מתוך נישואים שלא עלו יפה. כשהיה בן שלוש, נפרד אביו ממשפחתו הקטנה ולא חזר לחיות עמה. לפי הנתונים שמביא א' גריזאבאך בהקדמה הביוגרפית לכתבי הופמאן, היתה הזיקה אל האב תמיד מן הנקודות הכאובות בחייה-הרגש של המשורר.

נעשתה תמריץ לאמנות של עיצוב דמותו של המת בחומר בר-קיימא. אולם מוצגים אלו נוצרו על קרקעה של אהבת-עצמו הבלתי-מוגבלת של האדם, של הנרקוזם הקמאי, השולט בחיי-הנפש של הילד ושל האדם הפרימיטיבי כאחד; עם ההתגברות על שלב זה משתנה אפיו של הכפיל — מערב להשאר-הנפש הוא נהפך למבשרו המאזים של המוות.

לא הכרח הוא, כי מוצג הכפיל ייעלם בהיעלם הנרקוזם הקמאי. לפי שהוא עשוי לשאוב תוכן חדש משלבי-ההתפתחות המאוחרים יותר של האני, בתוך האני מתהווה מעט-מעט רשות מיוחדת, המסוגלת להתייבב כנגד שאר האני, המשמשת להסתכלות עצמית ולביקורת עצמית, העושה מלאכתה של הצנזורה הנפשית והמתודעת אל תודעתנו בדמות "המצפון". במקרה הפאתולוגי של טירוף-ההסתכלות היא מבודדת, ניתקת מן האני, והרופא יכול להבחין בה. העובדה שקיימת רשות כזאת, העשויה לנהוג בשאר האני כבמושא, כלומר: המקנה יכולת לאדם להסתכל בתוכו, היא שנותנת אפשרות למלא תוכן חדש את המוצג הקודם של הכפיל ולצרף לו כל מיני דברים, שבעיני הביקורת העצמית נראים כאילו הם משיירי הנרקוזם הנושן של תקופת-קדומים, שהאדם גבר עליה מכבר.⁶ אך אפשר לצרף לדמות הכפיל לא רק תוכן זה, שהוא מגונה בעיני הביקורת שבאני, אלא גם כל אותן האפשרויות לעיצוב הגורל שלא יצאו אל הפועל ושהדמיון מבקש להיאחז בהן עוד, וכמו-כן כל שאיפות-האני שמחמת רוע הנסיבות החיצוניות לא הגיעו לידי מימוש, ואף כל הכרעות הרצון המדוכאות, שיצררו את האשליה של רצון חפשי.⁷

אבל לאחר שהיינו מתבוננים אל המניעים הגלויים של דמות הכפיל, בהכרח נאמר לעצמנו: שום דבר מכל אלה אין בו כדי להסביר לנו את המידה המופלגת של מאזימות שדבקה בתופעה זו, ומתוך ידיעתנו בתהליכי-הנפש הפאתולוגיים רשאים אנו להוסיף ולומר, כי אין בתוכן זה שום דבר העשוי לבאר את שאיפת-ההתגוננות המטילה אותו מן האני החוצה כאילו היה משהו זר. הרי האופי המאזים אינו מסתבר אלא בכך, שהכפיל הוא יציר

פאנטילי; אך דבר מוזר הוא: במקרה איש-החול היה האמור בהתחדשותה של חרדת-ילדים נושנה, לגבי הבובה החיה אין המדובר כלל בחרדה, הילד לא נתיירא מפני החייאת בובותיו, ואולי אפילו נכספה נפשו אליה. הרי שמקור הרגשת המאזים כאן אינו חרדת-ילדים אלא משאלת-ילדים או אפילו אמונת-ילדים. דומה, סתירה יש כאן, ואפשר שאין כאן אלא ריבוי-פנים, שיסייע לנו בהמשך בירורינו להבנת הענין.

אט"א הופמאן אין כמוהו אמן המאזים בספרות. הרומאן שלו "סמי-החיים של השטן" משופע חבילי-חבילות של מוטיבים, שאנו נוטים לייחס להם את הרושם המאזים של הסיפור. תוכן הרומאן עשיר ומפותל משנוכל להעז ולהביא תמצית ממנו. בסופו של הספר, כשניתנות לקורא בדיעבד ההנחות של העלילה, שנמנעו ממנו בתחילה, אין ההסבר מאיר את עיני הקורא אלא מביאו לידי בלבול גמור. יותר מדי גיבב כאן המשורר דברים דומים בסוגם. אמנם רושם החטיבה כולה אינו מתקפח על-ידי כך, אך ההבנה מתקפחת. עלינו להסתפק כאן בהדגשת המוטיבים הבולטים שבין אותם מוטיבים שרישומם מאזים, כדי לבדוק, אם רשאים אנו לייחס גם אותם למקורות אינפאנטיליים. זהו החזיון של הכפיל על כל התגוונויותיו והסתעפויותיו, היינו הופעתם של אנשים, שמפני דמיותם זה לזה הם נחשבים לזהים; הגברתה של הזיקה הזאת אגב דילוגם של אירועים נפשיים מאחד האנשים האלה אל חברו — מה שאנו קורין טלפאתיה — באופן שהאחד שותף לדעת, לרגש ולחוויה של האחר; הזיהוי עם אדם אחר, באופן שאנחנו טועים באני שלו או שאנו מעמידים את האני הזר במקום האני של עצמו, היינו הכפלת-אני, חלוקת-אני, החלפת-אני — ולבסוף החזרה התמידית של אותו דבר עצמו, הישנותם של אותם תוי-פנים, של אותן תכונות-אופי, של אותן חליפות-גורל, של אותם מעשים נפשיים, ואפילו של אותם שמות בכמה וכמה דורות רצופים.

מוטיב הכפיל נתברר בירור מעמיק במחקר של או' ראנק, שנקרא בשם זה⁵, שם נבדקים יחסיו של הכפיל אל הבבואה ואל הצל, אל המלאך הגואל, אל תורת-הנשמות ואל הפחד מפני המוות. אך המחקר זורע אור גם על השתלשלותו המפתיעה של המוטיב. שכן הכפיל היה בראשונה כעין ערובה מפני כליית האני, "הכחשה נמרצת של עצמת המוות" (או' ראנק) וקרוב לוודאי שהנשמה "בת-האלמוות" היתה הכפיל הראשון של הגוף. יצירתה של כפילות כזו כסגולה כנגד הכליון — אנו מוצאים הקבלה לה בלשון-החלום, שדרכה להביע את הסירוס על-ידי הכפלתו או על-ידי ריבוי של סמל איברי-המין; בתרבותם של המצרים הקדמונים היא

5. או' ראנק, הכפיל, אימאגו ג', 1914.

6. סבורני, כי בשעה שהמשוררים קובלים על שתי נפשות המתרוצצות בלב האדם, וכשהפסיכולוגים על דרך השכל הישר מדברים על פיצול האני של האדם, עולה ברוחם שניות זו בין הרשות המבקרת ובין שארית-האני. שניות שהיא מענינה של פסיכולוגיית-האני, ולא הניגודיות, שנתגלתה בידי הפסיכואנאליזה, בין האני ובין המודחק שהוא לא-מודע. ברם, העובדה שבין הדברים הנפסלים בידי ביקורת-האני נמצאות תחילה תולדות המודחק, מטשטשת את ההבדל הזה.

7. ביצירתו של ה' אבאך, "הסטודנט מפראג", שהיתה נקודת-המוצא למחקרו של ראנק על הכפיל, הבטיח הגיבור לאהובה שלא ימית את יריבו בדרקרב. אך בדרך אל מקום הדרקרב, בא לקראתו הכפיל, שכבר קטל את יריבו.

שיסודו בתקופות-הקדומים הנפשיות שהאדם כבר התגבר עליהן, אלא שיציר זה היה לו בשעתו סבר טוב יותר. הכפיל נתגלגל בחזיון-ביעותים, כשם שהאֵלים מתגלגלים בדמונים אחרי מפלת דתותיהם (היינא, האֵלים בגלות).

שאר הפרעות-האני, שהופמאן נזקק להן, קל להעריכן לפי דוגמת המוֹ-טיב של הכפיל. האמור בנסיגה אל שלבים שונים בתולדות התפתחותו של רגש האני, בנסיגה אל זמנים שבהם האני עדיין לא נבדל הבלדה חדה מן העולם החיצון ומזולתו. סבורני, כי מוטיבים אלה שותפים באחריות ליצירת רושם המאויים, אף-על-פי שלא קל לקבוע בבירור מה חלקם ברושם זה.

אפשר שלא כל אחד יהיה מוכן להודות, כי גורם ההישנות של דברים דומים בסוגם הוא מקורה של הרגשת המאויים. לפי תצפיותי גורם זה מעלה בלי ספק הרגשה כזו — בתנאים מסוימים ובצירוף עם נסיבות מיוחדות; אגב, הרגשה זו דומה לאזלת-היד שבכמה מצבים המצויים בחלום. כשהייתי משוטט פעם ביום-קיץ חם אחר-הצהריים ברחובותיה של עיירה איטלקית, רחובות ריקים-מאדם ובלתי-ידועים לי, נקלעתי אל סביבה שאפיה נתברר לי עדי-מהרה. בחלונות הבתים הקטנים נראו רק נשים מפורכסות, ונחפזות להסתלק מן הרחוב הצר בעיקול הקרוב. אך לאחר שהשתרכתי זמן-מה בלי מדריך, מצאתי את עצמי פתאום שוב באותו רחוב עצמו, שבו התחילה הופעתי מעוררת תשומת-לב. התרחקתי מן המקום מהר, אך התוצאה לא היתה אלא זו, שהגעתי לשם בשלישית בדרך-עקיפין חדשה. אותה שעה אחזתני הרגשה שאיני יכול לתארה אלא כ"מאוימת", ויתרתי על מסע-יתור חדשים ולבי היה מלא שמחה כש-חזרתי אל ה"פיאצה" שנטשתיה שעה קלה קודם לכן. מצבים אחרים, שגם בהם אנו מוצאים את החזרה-שלא-בכוונה כבמצב המתואר כאן, אך הנב-דלים ממנו הבדל יסודי בשאר פרטים, מעלים בכל זאת אותה הרגשה של אזלת-יד ושל מאוימות. למשל, כשאדם, שהערפל הפתיעו ביער שבהרים, תועה בדרך ולמרות כל מאמציו למצוא נתיב מסומן או מוכר, חוזר פעם בפעם אל מקום אחד, שצורה מסוימת היא סימן-היכר לו; או כגון שאדם מהלך בחדר אפל, לא-ידוע, כדי לחפש את הדלת או את מתג-החשמל ותוך כך נתקל בלי הרף באותו רהיט עצמו; מארק טוין בהפרזה גרוטסקית שיווה למצב זה קומיות שאין לעמוד בפניה.

על-פי סדרה אחרת של התנסויות רואים אנו בנקל, כי רק הגורם של החזרה-שלא-בכוונה-תחילה הוא שהופך למאויים משהו שבכללו הוא תמים והוא שכופה אותנו לראות כדבר הרה-הפורענות, כגוירה שאין ממנה מנוס, ענין שברגיל לא היינו רואים אותו אלא כ"מקרה" בעלמא. כך, למשל,

ודאי אין אנו מתרגשים הרבה, כשאנו מקבלים כנגד הבגדים שאנו מוסרים למלתחה פתק ובו מספר מסוים — נאמר 62 — או כשאנו רואים, כי זהו מספרו של תא-האניה שהועד לנו. אבל רושם זה משתנה, כששני אירועים, שכשלעצמם אינם מעלים ואינם מורידים, מתקרבים זה לזה, כגון שאדם אחד נתקל במספר 62 כמה פעמים ביום אחד, ולא עוד אלא שהוא נוכח לראות, כי כל מה שמסומן במספר, כתובות, חדריי-מלונות, קרונות-רכבת וכדומה, חוזר ומופיע בהם אותו מספר עצמו, לפחות כאחד הרכיבים. אנו חשים, כי דבר זה הוא "מאויים", ומי שאינו מחוסן לגמרי מפני פיתוייהן של אמונות תפלות, יהיה נוטה לתלות בהישנות עקשנית זו של אותו מספר עצמו משמעות נסתרת, אולי רמוז למספר שנות החיים שנקצבו לאותו אדם. או כשאדם עסוק בעיון בכתביו של הפיסיולוג הגדול ה' האַרינג, ותוך כמה ימים מקבל מכתבים מאת שני אנשים בארצות שונות הנקראים כך, אף כי עד לאותו זמן מעודו לא היה לו שום מגע עם אנשים בעלי שם כזה. חוקר-טבע שנון ניסה לא מכבר לערוך אירועים כגון אלה על-פי חוקים מסוימים, שאילו היה בהם ממש ודאי היה ניטל מהם רושם המאוימות. איני מעז לפסוק, אם עלה הדבר בידו⁸.

איני יכול כאן אלא לרמוז, כיצד יש להסביר מתוך חייה-הנפש האני-פאנטליים את התהוות המאויים שבהישנות אירועים שונים במהותם, ועלי לשלוח את הקורא לשם כך אל תיאור מפורט שהכנתיו בקשר אחר. ובכן, בלא-מודע שבנפש ניכרת שליטתה של טורדנות-הישנות שמקורה ברחשי-היצר; קרוב לוודאי שאותה טורדנות תלויה במהותם הפנימית ביותר של היצרים עצמם וכוחה עמה לגבור על עקרון-העונג; טורדנות-ההישנות קובעת את האופי הדמוני של גילויים מסויימים בחייה-הנפש, היא מתגלה בעליל במאוייו של הילד הקטן והיא טובעת חותמה על חלק ממהלך הפסיכואנאליזה לגבי הנאורוטיקן. לאחר כל הבירורים שלמעלה לא יפלי-אנו עוד הרעיון, כי מה שיש בו כדי להזכיר לנו אותה טורדנות-הישנות פנימית, הוא שאנו חשים כ"מאויים".

אך כמדומני שהגיעה השעה להניח למצבים אלה, שמכל מקום קשה להעריכם, ולחפש מקרים מובהקים של תופעות מאוימות, שעל יסוד ניתוחם רשאים אנו לקוות להכרעה סופית בדבר תקפות הנחתנו.

ב"טבעת פוליקראטס" מתחלחל האורח, משום שהוא רואה, כי כל משאלה של הידיד מתמלאת מיד וכי הגורל מסיר בלי שהיות כל דאגה המעיקה על נפשו. המארה-הַרְעָ נעשה בעיניו "מאויים". ההסבר שנותן הוא עצמו — היינו שהמאוישר יתר-על-המידה צריך לחשוש מפני קנאת האֵלים,

8. פ' קאמאָרָר, "חוק הסיודרה", וינה 1919.

על-פי השראתו של חולה אחד, בשם "כלי-יכלתן של המחשבות". עתה שוב אי אפשר לנו שלא לראות, היכן אנו עומדים. האנאליזה של מקרי המאויים החזירה אותנו אל תפיסת-העולם הקדומה של האנימיזם. סימניה של זו היו — איכלוס העולם ברוחות-אדם, הערכת-היתר הנרקיסטית של אירועי-הנפש של האדם עצמו, כלי-יכלתן של המחשבות והטכניקה של המאגיה המבוססת עליה, ייחוסם של כוחות-כישוף מדורגים היטב אל בני-אדם אחרים ואל עצמים (מאגיה), וכן כל אותן יצירות, שבהן הנרקיסם הבלתי-מרוסן של אותה תקופת-התפתחות מתגונן מפני תביעתה הברורה של הממשות. דומה, שעל כולנו בהתפתחותנו האינדיבידואלית עבר שלב שהוא מקביל לאנימיזם זה של בני-האדם הפרימיטיביים; ששום אחד מאתנו לא התנסה בשלב זה בלי שהניח בו שיירים ועקבות, שעודם מסוגלים להתגלות; ושכל מה שנראה לנו כיום "מאויים", מתקיים בו התנאי, שהוא נוגע בשיירים הללו של פעילות-הנפש האנימיסטית ומעוררם להתגלות.¹¹ כאן המקום להעיר שתי הערות, שבהן הייתי רוצה להבהיר את עיקר תכנו של מחקר קטן זה. ראשית, אם אמנם הדין עם התיאוריה הפסיכור-אנאליטית הטוענת, כי כל היפעלות של רחש-רגש — ואחת היא מאיזה סוג — ההדחקה הופכת אותה לחרדה, מן ההכרח שבין מקרי החששות תימצא קבוצה אחת, שבה ניתן להוכיח, כי החששות הזאת היא דבר מודחק החוזר ומתגלה פעם אחר פעם. הרי שסוג זה של דברים מעוררי-חרדה הוא-הוא המאויים, וכאן ודאי אין נפקא מניה, אם הדבר היה מעורר-חרדה לכתחילה או אם נישא על-ידי היפעלות אחרת. שנית, אם אמנם זהו טבעו הנסתר של המאויים, לא נתמה שבשימוש-הלשון [הגרמני] מת-גלגל heimlich [חשאי] בהיפוכו unheimlich [בלתי-חשאי, מאויים]. לפי שמאויים זה באמת אינו דבר-מה חדש או זר, אלא משהו נהיר משכבר לחיי-הנפש, משהו שרק תהליך ההדחקה הרחיקו מעליהם. זיקתו של המאויים אל ההדחקה מתחזרת לנו עכשיו גם מתוך הגדרתו של שאָלינג, שלפיה המאויים הוא דבר-מה שראוי היה לו להישאר בהסתור ושיצא מקסתרו.

עכשיו שוב אין אנו צריכים אלא לבחון את ההכרה שקנינו על-פי פירושה של כמה מקרים אחרים של מאוימות. אנשים רבים, כל מה שקשור במוות, בגוויות ובתחיית המתים, ברוחות

11. השווה לענין זה את הפרק השלישי "אנימיזם, מאגיה וכלי-יכלתן של המחשבות" בספרו של המחבר "טוטם וטאבו" 1913 [במהדורה העברית, כרך ג, עמ' 72—90]. שם [עמ' 81] גם ההערה: "נראה שאנו מייחסים תכונה של דבר 'מאויים' לרשמים אלה, הבאים לאשר את כלי-יכלתן של המחשבות ואת אורח-החשיבה האנימיסטי בכלל, אף-על-פי שבפסק-דיננו כבר פנינו לו עורף".

עדיין נראה לנו סתום, על פשרו מכסה ערפל מיתולוגי. לכן נבחר לנו דוגמה אחרת שהתנאים בה פשוטים הרבה יותר: בתיאור פרשת-מחלתו של נאורוטיקן של טורדנות⁹ סיפרתי, כי אותו חולה שהה בשעתו במכון לריפוי במים ובו הוטב מצבו עד מאוד, אך הוא היה פיקח נדון שלא לתלות הצלחה זו בכוח-המרפא של המים, אלא לייחסה למיקום חדרו, שהיה סמוך לחדרה של מטפלת חמודה. כשבא אחר-כך בפעם השניה אל מוסד זה, ביקש אותו חדר, אך נמסר לו, כי הוא כבר תפוס בידי אדם זקן אחד, הוא הביע את מורת-רוחו על כך במלים: יאחזהו השבץ בגלל זאת! ואכן, לאחר שבועיים לקה הזקן בשבץ. בעיני החולה שלי היתה זו חויה "מאוי-ימת". רושם המאוימות אף היה מתגבר, אילו עבר זמן קצר יותר בין אותה אמירה ובין האסון, או אילו היה בידי החולה לספר על חויות רבות דומות לזו. באמת לא ידע מחסור באישורים כאלה, אך לא הוא בלבד, אלא כל הנאורוטיקנים של טורדנות, שחקרתי במחלתם, ידעו לספר על עצמם דברים כיוצא באלה. הם לא היו נפתעים כלל להיפגש תדיר עם אדם, שהיו חושבים עליו באותו רגע עצמו — אולי לאחר הפסקה ארוכה; רגילים היו לקבל בקביעות בבוקר מכתב מאת ידיד, כל אימת שהיו אומרים בערב הקודם: פלוני, לא שמעו ממנו זה הרבה זמן. וביחוד מקרי אסון או מוות היו מתרחשים אך לעתים רחוקות בלי שחלפו זמן מועט קודם לכן במחשבתם. נוהגים היו נאורוטיקנים אלו לתת ברוב ענווה ביטוי למצב-דברים זה באמרם, כי יש להם "נבואות-לב", ש"על-פי רוב" הן מתקיימות.

אחת הצורות המאוימות והגפוצות ביותר של אמונת-ההבל היא החרדה מפני "עין הרע", שרופא-העיניים ס' זאָליגמאן¹⁰ מהאמבורג חקר אותה חקירה מעמיקה. דומה שמעולם לא טעו הבריות בהבחנת המקור שממנו נובעת חרדה זו. מי שיש לו דבר יקר-ערך העלול להישחת, חושש לקנאת האחרים, והריהו מטיל עליהם אותה קנאה שהוא עצמו היה חש במקרה הפוך. רחשים אלה אדם מגלה במבט-עיניו, גם אם הוא נמנע מלהביעם במלים, וכשאדם מתבלט מתוך בני-אדם אחרים בסימנים מובהקים, וביחוד בסימנים שאינם רצויים, אנו מאמינים בו, שקנאתו תגיע לצמצמה יתירה ושאחר-כך גם תוציא צצמה זו אל הפועל. הרי שאנו חוששים מפני כוונת-סתור להזיק, ועל-פי אותות מסוימים אנו משערים, כי כוונה זו גם מצוידת בכוח להגיע לכלל מעשה.

דוגמאות אחרונות אלה של המאויים תלויות באותו עקרון, שקראתי לו,

9. הערות על מקרה של נאורוטי-טורדנות.

10. עין הרע וענינים קרובים לה, שני כרכים, ברלין 1910 ו-1911.

הוקלשה לגבי הרבדים העליונים של חיי-הנפש ונהפכה לעמדה החד-משמעית של יראת-הכבוד¹².

עכשיו שוב אין אנו צריכים אלא השלמות מעטות, שכן לאחר שהזכרנו את האנימיזם, את המאגיה ואת הכישוף, את כל-יכלתן של המחשבות, את היחס אל המוות, את ההישנות שלא-בכוונה-תחילה ואת תסביך הסירוס, מיצינו ברב או במעט את מלוא מכלול הגורמים, ההופכים את מעורר-החרדה למאויים.

גם אדם חי אנחנו מכנים "מאויים", כשאנו תולים בו כוונות רעות. אבל אין די בכך. עלינו להוסיף ולומר, כי כוונותיו אלה להזיק לנו, עתידות לצאת אל הפועל בסיועם של כוחות מיוחדים. ה-"Gettatore" הריהו דוגמה טובה לכך. זוהי הדמות המאוימת מתוך אמנות-ההבל הרומאנית, שאלבראכט שאפאר בספרו "יוזף מונפור" צר לה צורה חדשה מתוך דקות-תחושה פיוטית ומתוך הבנה פסיכואנליטית עמוקה ועשאה דמות סימפאטית. אך משהגענו אל הכוחות הטמירים הללו, כבר אנו עומדים שוב על קרקעו של האנימיזם. גרסן החסודה לבה אומר לה, כי מפיסטו מחונן בכוחות טמירים כאלה, ולכן הוא בעיניה מאויים כל כך:

לבה אומר לה, שאני ודאי גאון,
אולי אפילו השטן בכבודו ובעצמו.

המאויים שבכפיון, שבטירוף — אותו מקור עצמו לו. האדם הפשוט רואה לפניו כאן גילויים של כוחות שלא שיער את מציאותם בזולתו, אך הוא חש במעומעם כי הם רוחשים בפנינות הנסתרות של אישיותו-שלו. בימי-הביניים יחסו גילויי מחלה אלו — בעקיבות ומבחינה פסיכולוגית כמעט כדין — לפעולתם של דמונים. יתר על כן, לא אתפלא לשמוע, כי הפסיכואנאליזה, העוסקת בגילויים של כוחות טמירים אלו, נעשתה משום כך מאוימת בעיני רבים. במקרה אחד, כשעלה בידי להשיב לאיתנה — הגם לא במהירות רבה — נערה שהיתה חולה במחלה אנושה זה שנים רבות, שמעתי דבר זה בעצמי מפי אמה של אותה צעירה, שנרפאה למשך זמן רב.

איברים קטועים, ראש כרות, יד שנעקרה מן הזרוע כבאחד מסיפורי-המעשיות של האפן, רגליים הרוקדות בפני עצמן ללא גוף כבספרו הנזכר של א' שאפאר, יש בהם משהו מאויים לאין-שיעור, ביחוד כשמיוחסת להם כבודגמה האחרונה פעולה עצמאית. כבר למדנו, כי מאוימות זו יסודה

12. השווה: "הטאבו והדו-ערכיות" ב"טוטם וטאבו" [במהדורה העברית, כרך ג עמ' 71—26].

ובשדים, נראה להם כמאויים במידה מופלגת. הרי שמענו, כי בכמה לשונות מודרניות אי אפשר ליתן את הביטוי שלנו: ein unheimliches Haus [בית מאויים] אלא בדרך-סחור-סחור: בית שרוחות רוחשים בו. בעצם, יכולנו להתחיל את עיוננו בדוגמה זו של המאויים, אולי הדוגמה החותכת ביותר, אך לא עשינו כך. משום שהמאויים בלול כאן יותר מדי ביסוד המב-עית ובמקצת אף זהה עמו. אלא שבשום תחום אחר לא חל שינוי כה מועט בחשיבתנו ובהרגשתנו מימי-קדם עד היום, בשום תחום אחר לא נשתמרה הקדמוניות יפה כל כך תחת ציפוי דק, כמו ביחסנו אל המוות. שני גורמים עשויים להסביר היטב קפאון זה: עצמתן של תגובות-הרגש הקמאיות שלנו וחוסר-הנדאות של הכרתנו המדעית. הביולוגיה שלנו עדיין אין בידה להכריע, אם המוות הוא גורלו המוכרח של כל יצור חי או שמא אינו אלא מקרה קבוע בחיים, אך מקרה שניתן למנעו. בספרי הלימוד לתורת ההגיון אמנם מתנוסס המשפט: על כל בני-האדם נגזר למות, כדוגמת-מופת להנחה בת תוקף כולל, אבל משפט זה אינו מתקבל על דעתו של שום אדם, והדימוי שאנחנו עצמנו בני-תמותה אין לו מקום בלא-מודע שלנו, כשם שלא היה לו מקום בקדמת-הימים. הדתות מוסיפות לערער על משמעותה של עובדת מותו של הפרט, עובדה שאין לכפור בה, והריהן מאריכות את קיום האדם מעבר למוות. הרשויות הממלכתיות סבורות, כי תקצר ידן לקיים את המשטר המוסרי בקרב בני-האדם החיים, אם יהיו הבריות מוותרים על האמונה בתיקון החיים עלי אדמות על-ידי עולם-הבא משופר יותר; בעמודי-הפרסומת שבכרכים שלנו מכריזים על הרצאות, שמבקשות להורות, כיצד יכולים אנו להתקשר עם נשמות הנפטרים, ועובדה שאין להכחישה היא, כי כמה מטובי-המוחות וההוגים השנונים ביותר בקרב אנשי-המדע פסקו, ביחוד בערוב יומם — כי אין מחסור באפשרויות למגע-ומשא שכזה. הואיל ובנקודה זו כמעט כולנו עדיין נוקטים דרך-מחשבה דומה לדרך-מחשבתם של הפראים, אין תימה, כי החרדה הפרימיטיבית שבנו מפני המת עדיין כבירת-כוח כל כך ומוכנה להתגלות כל אימת שבא משהו ומעוררה. מסתבר כי בחרדה זו עדיין מתקיים הפשר הקדום — שהמת נעשה אויבו של החי וזומם לקחתו עמו, כדי שיהיה לו לרץ בהוייתו החדשה. נוכח התמד זה ללא כל שינוי ביחס כלפי המוות, מתבקשת השאלה, היכן אנו מוצאים כאן את ההדחקה שהיא תנאי לכך, שהדבר הפרימיטיבי יוכל לחזור ולהופיע בדמות המאויים. אבל האמת היא, כי הדחקה זו שרירה וקיימת; להלכה שוב אין בני-האדם הקרויים משכילים מאמינים בהתגלותם של הנפטרים כנשמות והם מתנים את הופעתם בתנאים רחוקים שכמעט אינם מתקיימים לעולם; ואותה עמדה רגשית כלפי המת, שהיתה מתחילה דו-משמעית, דו-ערכית ביותר,

בהתקרבות אל תסביך־הסירוס. כמה אנשים ודאי יראו את שיא המאוימות בדימוי על היותם קבורים במצב של מיתה מדומה. אולם הפסיכואנאליזה לימדה אותנו, כי הוית־בלהות זו אינה אלא גלגולה של הזיה אחרת, שמיסודה לא היה בה מן המבעית, אלא היתה טבועה בתאוותנות־מה, היינו ההזיה על החיים ברחם האם.

*

הבה נוסיף כאן עוד משהו כללי, שלפי דקדוקם של דברים כבר נכלל במה שאמרנו עד כה על האנימיזם ועל דרכי־העבודה הזנוחות של מנגנון הנפש, אלא שנראה לנו כי הוא ראוי להדגשה מיוחדת. כוונתנו לעובדה, שלעתים קרובות ובנקל ייראה לנו דבר כמאויים, כשמיטשטש הגבול שבין ההזיה והממשות; כשדבר שהיה בעינינו עד עתה דמיוני, ניצב לפנינו כממשות; כשסמל נוטל לו מלוא הישגיו ומשמעותו של הדבר שהוא בא לסמלו, והרבה כיוצא בזה. מכאן גם חלק גדול מן המאוימות הכרוכה במעשי מאגיה. הקו האינפאנטילי בתופעות אלה — והוא שולט גם בחיי־ הנפש של הנאורוטיקנים — הריהו הדגשת־היתר של הממשות הנפשית לעומת הממשות החמרית; קו זה מצטרף לכל־יכלתן של המחשבות. בעיצומו של הקסגר במלחמת־העולם [הראשונה] הגיע לידי גליון של כתב־ העת האנגלי "סטראנד", ובין שאר יצירות תפלות למדי קראתי שם מעשה בוזג צעיר שבא לגור בדירה מרוהטת, ובה שולחן משונה בצורתו ומקושט בפיתוחי־עץ של תנינים. לפנות ערב היה פושט באותה דירה סרחון אפייני קשה מנשוא; בחושך היו יושביה מתנגפים במשהו, ונדמה היה, כי משהו לא־מוגדר חולף על פני המדרגות. כללו של דבר, מתוך הסיפור עלה הרושם, שמחמת מציאותו של אותו שולחן, תניני־רפאים מהלכים בבית, או שמפלצות־העץ קמות לתחיה בחושך או משהו בדומה לזה. היה זה סיפור טיפשי למדי, אך רישומו המאויים היה מורגש בעליל.

ובסופו של לקט דוגמאות זה, שוודאי אינו שלם, רצוני לספר על נסיון אחד מתוך העבודה הפסיכואנאליטית, שאם אינו מבוסס על זימון מקרי, יש בו אישור גאה ביותר לתפיסתנו בדבר המאויים. פעמים רבות אנו מוצאים, שגברים נאורוטיים אומרים, כי איבר־המין הנקבי הוא להם משהו מאויים, אלא שאותו דבר מאויים הוא הפתח אל מולדתו־משכבר של בן־ האדם, אל המקום, שבו היה כל אחד פעם בראשונה. "האהבה היא גע־ גועים", נאמר בדבר־הלצה, וכשהחולם מהרהר בחלומו על מקום או על נוף: זה מופר לי, כאן כבר הייתי פעם, הרי בפתרון החלום מותר לנו להעמיד במקום הרהור זה את איבר־המין או את הגוף של האם. הווי אומר: גם במקרה זה המאויים [ה־unheimlich] הוא מה שהיה בשעתו רגיל,

ביתי [heimisch], נהיר. אך התחילית "un" [בגרמנית — סימן שלילה] שבמלה זו היא סימנה של ההדחקה.

ג

למקרא הברורים שלמעלה ודאי כבר נתעוררו בקורא ספקות, שעכשיו נניח להם להתגבש ולהגיע לידי ביטוי.

אפשר שה־unheimlich [המאויים] הוא באמת ה־heimisch [הבית, הנהיר], שחלה בו הדחקה ומתוכה חזר ועלה, ושכל דבר מאויים מתקיים בו תנאי זה. אבל דומה, כי בבחירה זו של החומר לא באה חידת המאויים על פתרונה. לפי כל הסימנים אין המשפט שקבענו ניתן להיפוך. לא כל מה שמזכירנו רחשי־משאלות מודחקים ואורח־מחשבה זנוח של תקופת־ הקדומים האינדיבידואלית ושל העידן הקמאי של העמים, הוא משום כך גם מאויים.

אף לא נכחד, שכמעט כל דוגמה ודוגמה, שבאה להוכיח את אמיתות משפטנו, אפשר למצוא לה דוגמה מקבילה, שעומדת בסתירה לה. היד הקטועה, למשל, בסיפור־המעשה של האוף, "מעשה ביד קטועה", ודאי שרישומה מאויים, ועובדה זו ייחסנו לתסביך־הסירוס. בסיפורו של הרוד־ טוס על אוצר ראמפסנית, אותו רב־גנבים, שהנסיכה רוצה לתפוס אותו בידו, משאיר לה את היד הכרותה של אחיו. כמוני יפסקו מן הסתם גם אחרים, כי פרט זה אינו מעורר שום רושם מאויים. מילוי־המשאלה לאלתר ב"טבעת פוליקראטס" ודאי פועל עלינו פעולה מאוימת, כשם שפעל פעולה כזו על מלך מצרים עצמו. אבל הבדיאות שלנו הומות מרוב מילוי־ משאלות לאלתר, ואף־על־פי־כן אין כאן שום מאוימות. במעשה על שלוש המשאלות מפתה ניחוחו של נקניק צלוי את האשה לומר, כי גם היא חשקה נפשה בנקניקיה כזו ומיד זו מונחת לפניה בצלחתה. הבעל מביע בחמת־זעמו את המשאלה, כי הנקניקיה תהא תלויה בחטמה של אותה פזיזה, מניה־זביה היא מתנדנדת על אפה של האשה. זה מרשים מאוד, אך אין בו כלום מן המאויים. בכלל, הבדיאה גורסת בגלוי את ההשקפה האנימיסטית בדבר כל־יכלתן של המחשבות והמשאלות, ובכל זאת לא אדע לציין בדיאה אמיתית, שבה מתארע משהו מאויים. שמענו, כי רושם מאויים עד־מאוד אנו מתרשמים, כשעצמים דוממים, תמונות, בובות, מתמלאים חיים, אבל בבדיאותיו של אנדרסן חיים כלי־הבית, הרהיטים, חייל־הבדיל, ובכל זאת אין לך אולי דבר רחוק יותר מן המאויים. גם החייאת הפסל היפה של פיגמאליון ספק אם יכולים אנו לחוש בה מן המאוימות.

למדנו לדעת את המיתה המדומה ואת תחיית המתים כמוצגים מאויים מאוד, והנה מעשים אלה רגילים מאוד בבדיאה. אך מי יעז לומר, כי דבר

מאז הוא, כששלגיה, למשל, חוזרת ופוקחת את עיניה? גם החייאתם של מתים בסיפורי-הנפלאות, כגון של הברית החדשה, מעוררת רגשות שאין להם כלום מן המאזים. הרי ההישנות שלא-במכוון של מקרים זהים, שהעלתה לנו רשמים מאזימים מובהקים כל כך, משמשת בכמה וכמה מקרים ליצירת רשמים אחרים, ושונים זה מזה במאוד. כבר הכרנו מקרה אחד, שבו נוצלה הישנות זו כדי לעורר את ההרגשה הקומית, ויש בידינו להרבות דוגמאות מן הסוג הזה. פעמים אחרות פועלת ההישנות כחיוק וכדומה. יתר על כן: מנין המאזימות של השלווה, של הבדידות, של החשיכה? וכי אין גורמים אלה מעידים על המקום שחופסת הסכנה בהת-הוותו של המאזים, אם כי אלה הם אותם תנאים עצמם, שבהם אנו רואים את הילדים מגלים אותות חרדה לעתים קרובות ביותר? וכלום אפשר לנו להתעלם כליל מן הגורם של אי-הבטחון האינטלקטואלי, לאחר שהדינו בחשיבותו של גורם זה לגבי המאזים שבמוות?

כיצד צריך שנהיה מוכנים לשער, כי לענין הופעתה של הרגשת המאזים קובעים לא רק התנאים התכניים שמנינו למעלה. אמנם אפשר לומר, כי משנקבעה אותה קביעה ראשונה, נתמצה הענין הפסיכואנאליטי בעיית המאזים, וקרוב לוודאי שהשאר טעון בדיקה אסתטיטית. אבל הרי בכך נפתח פתח להרהור של ספק, מה משקל יש לייחס, בעצם, להכרתנו, כי מקורו של המאזים [unheimlich] הוא ברגיל, בנהיר [heimisch] המודחק. תצפית אחת עשויה להורות לנו את הדרך לפתרון אי-הודאיות האלה. כמעט כל הדוגמאות, העומדות בסתירה לציפיותינו, לקוחות מתחום הבדות, השירה. מכאן רמז, שראוי לנו להבדיל בין המאזים, שאדם חווה אותם, ובין המאזים, שאדם רק מדמה בנפשו, או שהוא קורא עליו. המאזים שבחוויה, תנאיו פשוטים הרבה יותר, אך הוא כולל מקרים מועטים יותר. כמדומני, שכמעט בלא יוצא מן הכלל הוא ניתן לפתירה על-ידינו, ותמיד אפשר לתלותו במשהו מוכר שהודחק, ואולם גם כאן יש להבחין בחומר הבחנה חשובה ורבת-משמעות מן הבחנה הפסיכולוגית; הבחנה זו ניטיב להכיר בדוגמאות נאותות.

ניטול לדוגמה את המאזים שבכל-יכלתן של המחשבות, של מילוי-המשאלה לאלתר, של הכוחות המזיקים בסתר, של שיבת המתים. אי אפשר לנו לטעות בטיבו של התנאי, שבו נוצרת במקרים אלה הרגשת המאזים. אנחנו (או אבות-אבותינו הפרימיטיביים) ראינו בקדמת-הימים אפשרויות אלו כמצאות, והיינו משוכנעים בממשותם של אירועים אלו. כיום שוב אין אנו מאמינים בכך; גברנו על אורחות-חשיבה אלו, אבל אין אנו בטוחים לגמרי בהשתכנעותנו החדשה הזאת; אורחות-החשיבה הקודמים עודם חיים בנו ואורבים לשעת-כושר להתאמת. ומשמת-

רחש בחיינו משהו, שנראה כמאמת את האמונות הנושנות, הנוחות הללו, יש בנו הרגשת המאזים, שעליה ניתן להוסיף גם את המשפט: ובכן, אמת נכון הדבר, שהמתים מוסיפים להתקיים ומתגלים במקום פעילותם הקודמת, וכדומה; כנגד זה, מי שניער חצנו לגמרי ולחלוטין מן האמונות האנימיסטיות האלה, המאזים מן הסוג הזה בטל לגביו. הזימון המוזר ביותר של משאלה ומילוייה, ההישנות המופלאה ביותר של חויות דומות באותו מקום עצמו או באותו תאריך עצמו, תפיסות-העין המטעות ביותר וקולות הרעש החשודים ביותר לא יבלבלו עליו דעתו, לא יעוררו בו אותה חרדה, שאפשר לכנותה חרדה מפני "המאזים". הרי שהאמור כאן אך ורק בענין של מבחן-הממשות, בשאלה של הממשות החמרית.¹³

לא כן המאזים, שמקורו בתסביכים אינפאנטיליים מודחקים, בתסביך-הסירוס, בהזייה על רחם-האם וכו'. אולם חויות ממשיות, המעוררות מאזימות מן הסוג הזה, ודאי שאינן יכולות להיות שכוחות. המאזים שבחוויה משתייך על-פי רוב לקבוצה הראשונה שהזכרנו, אך לענין התיאוריה יש חשיבות רבה להבחנה בין שתי הקבוצות. במאזים שיסודו בתסביכים אינפאנטיליים לא תתעורר כלל שאלת הממשות החמרית; הממשות הנפ-שית תבוא במקומה. המדובר כאן בהדחקה ממשית של תוכן ובחזרתו של המודחק, ואין המדובר בביטול האמונה בממשותו של תוכן זה. תמצא לומר: במקרה האחד מודחק תוכן-מוצג מסוים, ובמקרה האחר מודחקת האמונה בממשותו (החמרית). אך מסתבר שהלשון שנקטנו מר-חיבה את השימוש במונח "הדחקה" מעבר לגבולותיו החוקיים. נכון יותר יהיה להתחשב בהבדל פסיכולוגי מורגש ולהגדיר את המצב שבו שרויות אמונותיו האנימיסטיות של אדם-התרבות כהתגברות — מושלמת פחות

13. מאחר שמאזימותו של הכפיל היא מן הסוג הזה, מן הענין יהיה לדעת רישומו של חזיון זה, כשאנו פוגשים בהיסח-הדעת ושלא כצפוי דמות אישיתנו שלנו. א' מאך מביא שתי תצפיות כאלה ב"אנאליזה של התחושות", 1900, עמוד 3. בפעם הראשונה נחרד לא-מעט, כשהכיר כי הפנים שראה הן פניו שלו. בפעם השניה חרץ משפט שלילי מאוד על הור-כביכול, שנכנס לאוטובוס שבו הוא נסע: "מה פתאום נכנס כאן מלמד עלוב כזה". — אני יכול לספר על הרפתקה דומה: ישבתי לבדי בתא של קרון-השינה, ופתאום, ברגע של היסט עז בתנועת הרכבת, נפתחה הדלת הפונה אל בית-הכיסא הסמוך ואדם קשיש, לבוש חלוק-שינה ומצנפת-מסע לראשו, נכנס לתאי. סבור הייתי כי האיש טעה בכיוון, כשעזב את בית-השימוש שבו שני תאים, ונכנס בטעות אל תאי. ניתרתי ממקומי כדי להעמידו על טעותו, אך מיד נוכחתי לתמהוני לראות, כי האורח הלא-קראו היה בבואתי שלי, שנשקפה בראי של דלת-החיבור. אני זוכר, כי המחזה מאוד-מאוד לא נעם לי. תחת להיבהל למראה בן-הדמות, שנינו — מאך ואני — פשוט לא הכרנו אותו. אך כלום מורת הרוח שבאותו מעמד, לא היתה שיר של אותה תגובה ארכאית, שחשה בכפיל כתופעה מאזימת?

המאוימים, שעלולים היו לדבוק בדמויות אלו. אפשר שהנפשות בתופת של דאנטה או חזיונות-הרוחות בהאמלט, במאקבת וביליוס קיסר לשייק-ספיר הם קודרים ומבעיתים למדי, אבל ביסודם אין הם מאוימים יותר מעולם-האלים העליו של הומרוס. הרינו מתאימים את משפטנו לתנאי המציאות שבדה המשורר, ואנו נוהגים בנשמות, ברוחות ובשדים, כאילו הם ישויות מושלמות לכל דבר, בדומה לנו עצמנו במציאות החמרית. אף זהו מקרה שבו נמנע רושם המאוימות.

לא כן, כשהמשורר מתייצב לכאורה על קרקעה של הממשות הרגילה. משהוא עושה כך, הריהו מקבל גם את כל התנאים שכוחם יפה בחויה כדי ליצור את הרגשת המאוימים, ומה שפועל פעולה מאוימת בחיים, פועל כך גם ביצירה הספרותית. אך במקרה זה יכול המשורר להעצים ולהרבות את המאוימים למעלה מכל שיעור אפשרי בחויה, ביצרו אירועים כאלה, שבמציאות אינם מתרחשים או עשויים להתרחש אך לעתים רחוקות. אותה שעה הוא כאילו מסגיר אותנו בידי האמונה התפלה שסבורים היינו, כי התגברנו עליה זה מכבר; הוא מרמה אותנו, על-ידי שהוא מבטיח לנו את המציאות הרגילה ואחר-כך הוא מפליג ממנה והלאה. אנו מגיבים על בדיותיו, כדרך שהיינו מגיבים על חיות שאנו חוים בעצמנו; כשאנו עומדים על התרמית, כבר איחרנו את המועד: המשורר כבר השיג את מבוקשו, אך עלי לומר, כי התוצאה שהשיג אינה שלמה. משתיירת בנו איזו הרגשה של אי-סיפוק, מעין תרעומת על נסיון האונאה. הרגשה זו קמה בי בברירות יתירה לאחר שקראתי את סיפורו של שניצלר "הנבואה" וכיוצא באלה יצירות, הנוהות אחר המופלא. במקרה זה יש בידי המשורר עוד אמצעי שבו הוא יכול לחמוק מפני התקוממותנו וכאחת לשפר את התנאים למילוי כוונותיו. כיצד? זמן רב הוא מסתיר מפנינו, מה הן ההנחות שהוא בחר, בעצם, בשביל העולם המשוער שלו, או שהוא משתמט ברוב-אמנות ובערמה מפני גילוי מכריע כזה עד הסוף. אך בכללם של דברים מתקיים כאן אותו מקרה, שבישרנו אותו קודם והוא, שהבדות יוצרת אפשרויות חדשות של הרגשה מאוימת, שאינן מצויות בחויה.

כשנדקדק בדבר נמצא, כי כל שלל-הגוונים הזה של מקרים אינו חל אלא על המאוימים שמקורו במה שהאדם התגבר עליו. המאוימים ששרשו בתסביכים מודחקים הוא צמיד יותר, הוא עומד במאוימותו בשירה — חוץ מבתנאי אחד — כבחויה. המאוימים האחר, זה שנובע ממה שהאדם התגבר עליו, תכונה זו מתגלה בו בחויה ובשירה, המתניצבת על קרקעה של הממשות החמרית, אך היא עלולה להתקפח בממשויות הבדיות, הנוצרות בידי המשורר.

ברי, שחירויותיו של המשורר וממילא זכויות-היתר של הבדות בהעל-

או יותר. מסקנתנו תהיה איפוא: המאוימים שבחויה נוצר, כשתסביכים אינפאנטיליים מודחקים קמים לתחיה מכוחו של רושם, או כשאמונות פרימיטיביות שאדם התגבר עליהן, נראות כמתאמתות. ולבסוף: הנטייה שיש בנו לפתרונים חלקים ולתיאורים שקופים אינה צריכה להניא אותנו מלהודות, כי שני סוגי המאוימים שבחויה שמנינו כאן, לא תמיד ניתנים להפרדה חדה. כשאנו נותנים דעתנו, שהאמונות הפרימיטיביות אחוזות ודבוקות בתסביכים האינפאנטיליים ובעצם גולדו מתוכם, שוב לא נתמה הרבה על טשטוש תחומים זה.

המאוימים שבבדות — בהזיה ובשירה — ראוי באמת לעיון מיוחד. קודם-כל הריהו רב-אנפין הרבה יותר מן המאוימים שבחויה. הוא חובק תחום זה בכל היקפו ולבד מזה עוד דברים שאינם מתרחשים בתנאי החויה. הניגוד בין מה שהודחק ובין מה שהתגברו עליו, אי אפשר להחילו על המאוימים שביצירה הספרותית בלי שינוי מעמיק, שהרי מלכות ההזיה תנאי תקפותה הוא, שתכנה פטור ממבחן-הממשות. המסקנה הנשמעת כדבר-פאראדוקס היא, כי דברים רבים שהיו מאוימים אילו התרחשו בחיים, אינם מאוימים ביצירה הספרותית, וכי ביצירה הספרותית מצויות הרבה אפשרויות ליצור רשמים מאוימים, שאינם קיימים בחיים.

בין חירויותיו המרובות של המשורר אנו מוצאים גם את החירות לבחור לו את עולם-תיאורו כאוות-נפשו, כך שיהיה חופף לממשות המוכרת לנו או מתרחק ממנה באופן מן האפנים, בין כך ובין כך אנו הולכים אחריו. עולם הבדיאה, דרך משל, נטש מראש את קרקעה של הממשות ודוגל בגלוי באמונות אנימיסטיות. מילוי-משאלות, כוחות-סתר, כלי-כחלן של המחשבות, תחית המתים, דברים שהם רגילים ומקובלים בבדיאה, אינם יכולים לחולל כאן רושם מאוימים, שכן לשם התהוותו של הרגש המאוימים דרוש, כפי ששמענו, הויכוח על ההכרעה, אם הדבר הרחוק מלהיאמן, שהאדם התגבר עליו, בכל זאת הוא אפשרי בעולם-הממש — שאלה, שקדם-התנאים של עולם-הבדיאה הורידה מן הפרק מראש. כך ממחשה הבדיאה, שהביאה לנו את רוב הדוגמאות לסתור את פתרוננו לתעלומת המאוימים, את המקרה שהזכרנו למעלה, כי במלכות הבדות יש דברים הרבה שאינם מאוימים, אך הם היו יוצרים רושם מאוימים, אילו התרחשו בחיים. לכאן מצטרפים לגבי הבדיאה עוד כמה גורמים אחרים, שידובר בהם בקצרה להלן.

ואף זו: יכול שהמשורר ברא לו עולם, שאמנם הוא דמיוני פחות מעולם-הבדיאה, ובכל זאת הוא נבדל מן העולם הממשי בהיותו מאוכלס יצורים רוחניים עליונים, דמונים או רוחות-נפטרים, במקרה זה, במידה שהנחו-תיה של המציאות הפיזית הזאת עומדות בתקפן, בטלים כל הקוים

ניסוחים בדבר שני עקרונות של
ההתרחשות הנפשית

זה מכבר נתנו דעתנו, כי התוצאה — ולכן מן הסתם המגמה — של כל נאורוזה היא לעקור את החולה מן החיים הממשיים, להרחיק אותו מן המציאות. עובדה כזו לא יכלה להיעלם גם מעיני פ' ז'אנא; הוא ראה באבדן de la fonction du réel [תיפקודו של הממשי] תכונה מיוחדת של הנאורוטיקנים, אך לא גילה את הקשר שבין הפרעה זו ובין תנאי-היסוד של הנאורוזה.¹

משהכרנו את תהליך-ההדחקה כאחד הגורמים בתולדות התהוותה של הנאורוזה, נמצאה לנו אפשרות להבין קשר זה. הנאורוטיקן מרחיק את עצמו מן המציאות, משום שהיא — כולה או מקצתה — קשה לו מנשוא. הטיפוס הקיצוני של התרחקות זו מן הממשות נמצא לנו במקרים מסוימים של פסיכוזה של מחזות-שוא, שבהם החולים כופרים בכל אירוע שעורר את הטרור (גריזינגר). אך, בעצם, כל נאורוטיקן עושה אותו מעשה עצמו בחלק-מה של הממשות². תפקידנו עתה הוא לבדוק את התפתחות זיקתו של הנאורוטיקן ושל האדם בכלל אל הממשות, ובדרך זו לקבוע את משמעותו הפסיכולוגית של העולם החיצון הממשי במסכת תורתנו. בפסיכולוגיה המבוססת על הפסיכואנאליזה התרגלנו ליטול כנקודת-מוצא את האירועים הנפשיים הלא-מודעים, שקווי-הייחוד שלהם נודעו לנו מתוך האנאליזה. רואים אנו אותם כאירועים הקדומים יותר, הרא-שוניים, כשרידים של שלב-התפתחות, שבו היו הם הסוג היחיד של אירועים נפשיים. קל להכיר במגמה העליונה שאירועים אלו נשמעים לה; מכנים אנו מגמה זו בשם עקרון העונג-הצער (או בקיצור: עקרון-העונג). אירועים אלה שואפים להפיק עונג; מעשים המעוררים צער — הפעילות הנפשית מתרחקת מהם (הדחקה). חלומותינו בלילה, נטייתנו שבהקיץ לעקור את עצמנו מרשמים כאובים, הריהם שיירים משלטונו של עקרון זה וראיות לעצמתו.

כשאני מעלה את הסברה, כי התביעות השתלטניות של הצרכים הפנימיים הן שהשביתו בראשונה את מצב-המנוחה הנפשי, הריני חוזר אל מהלכי-

1. פ' ז'אנא, Les Névroses [הנאורוזות], 1909, ספריית הפילוסופיה המדעית.
2. אוטו ראנק גילה לא מכבר במקום אחד בכתבי שופנהאואר תחושה ברורה להפליא של גורם זה. ("העולם כרצון וכמוצג", כרך ב', ראה "עתון מרכזי לפסיכואנאליזה", חוברת 1/2, 1910.)

אתה ובבלימתה של הרגשת המאויים אינן מתמצות בהערות שלמעלה. בדרך-כלל אנו נוהגים כלפי החויה מתוך סבילות אחידה וכפופים להשפעתו של היסוד התכני. כנגד זה הרי עשויים אנו באופן מיוחד במינו להיות מודרכים בידי המשורר; בכוח הלך-הרוח שהוא משרה עלינו, בכוח הציפיות שהוא מעורר בנו, הוא מסוגל להטות את תהליכי-הרגש שלנו מן התוצאה האחת ולכוונה אל אחרת, ויכול הוא להפיק מאותו חומר עצמו רשמים שונים זה מזה בתכלית. דבר זה ידוע זה מכבר, והאסתטי-קנים בני-הסמך מן הסתם דנו בו בהרחבה. אנחנו נודמננו אל תחום-מחקר זה בעצם בלי כוונה ממש, משום שנתפתינו לנסיון ליישב את הסתירה שבדוגמאות אחדות לגירסתנו בדבר מקורו של המאויים. לכן נחזור ונעניין בכמה מן הדוגמאות האלה.

שאלנו קודם, מדוע היד הקטועה בפרשת אוצרו של ראמפסנית אינה עושה רושם מאויים כמו, למשל, ב"מעשה ביד קטועה" של האוף. השאלה נראית לנו עכשיו משמעותית יותר, מאחר שעמדנו על כושר-ההתנגדות המרובה יותר של המאויים שמקורו בתסביכים מודחקים. קל להשיב על השאלה. התשובה היא כי בסיפור זה דעתנו אינה נתונה לרגשותיה של הנסיכה אלא לערמוניותו היתירה של "רב-הגנבים". אפשר שהנסיכה לא ניצלה מן ההרגשה המאוימת, ואנו מוכנים אפילו להניח כמתקבל על הדעת שהיא התעלפה, אבל אין אנו חשים בשום רושם מאויים, לפי שאין אנו משימים את עצמנו במקומה אלא במקומו של האחר. צירוף אירועים אחר מונע מאתנו את רושם המאויים בבדחית של נאָסטרוי ("ה"סועו"): הפליט, החושב את עצמו כרוצח, רואה את רוחו של הנרצח עולה מכל דלת-מלכות שהוא מרים את כיסויה, והוא קורא בגודל יאושו: הרי קטלתי רק אחד בלבד, למה כפילות מחרידה זו? אנו יודעים את קדם-התנאים של תמונה זו. אין אנו שותפים לטעות שנתפס לה "ה"סועו", ולפיכך מה שהוא בוודאי מאויים בעיניו, פועל עלינו פעולה קומית שאין לעמוד בפניה. אפילו שד "אמיתי" כשד שבסיפורו של א' ויילד, "הרוח מקאָנ-טאָרוויל", נגזר עליו לקפח את כל יומרותיו להטיל לפחות אימה, כשהמשורר חומד לו לצון לשים אותו ללעג ולצחוק. עד כדי כך עלול בעולם הבדות רישומו של הרגש להיות בלתי-תלוי בבחירת הנושא. בעולם הבדיאות בכלל אין הכוונה לעורר רגשי-חרדה, כלומר: גם לא רגשות מאוימים. אנו מבינים דבר זה ומשום כך אנו מעלימים עין גם מן המקרים שבהם משהו מעין זה הוא באפשר.

בענין הבדידות, השקט והחשכה נוכל רק לומר שאלה הם הגורמים שבהם כרוכה חרדת-הילדים, שברוב בני-האדם אינה נמחית לעולם. המח-קר הפסיכואנאליטי התמודד עם הבעיה של חרדת-הילדים במקום אחר.